

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XƏYALƏ ŞAHVERDİ QIZI ƏLİYEVƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN
ÇOXMƏNALILIĞI VƏ ONLARIN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrası nəzdindəki Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aqil Gülağa oğlu Cəfərov

Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası
və Müasir Azərbaycan dili kafedraları

Müdafiə ___28/10_____ 2016-cı ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Sintaktik konstruksiyaların tədqiqi linqvistik müstəvidə son illər yeni istiqamət almışdır. Məlumdur ki, sintaktik konstruksiyaların tədqiqinə yeni yanaşmanın formalaşmasına XX əsrin 60-cı illərindən sonra sintaksisə artan maraq səbəb olmuşdur.¹ İndi sintaksisə dair araşdırmalarda sintaktik səviyyədə vahidlərin bölgüsü və geniş təhlili deyil, onların semantikasi, sinonimliyi və çoxmənəlilikləri daha çox dilçilərin diqqətini özünə cəlb edir².

Rus və Avropa dilçiliyi sintaktik araşdırmalarını psixoloji predikat və psixoloji mübtəda və tema-rema kontekstində deyil, yeni aspektdə -semantik və praqmatik cəhətlərə önəm verməklə sintaksisi yeni mərhələyə qaldırdı. Ancaq son illər həmin dilçilər törəmə qrammatikasının konsepsiyasına söykənməklə, çoxmənəliliyin və sinonimliyin transformasiya metodlarının vasitəsilə daha cəlbədicə nəticələr əldə etdilər. Məsələn, N.Xomski sintaktik konstruksiyanın alt və üst qatlarını fərqləndirməklə alt qatda gizli qalan semantik mənələrin üst qatda açılmasına yönəlikli araşdırmaları ilə sintaksisi yeni mərhələyə qaldırmağa nail oldu.³

Sintaktik konstruksiyaların semantikasının açılışında propozisiya və presuppozisiya kimi faktların cəlb edilməsi həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində geniş tətbiq olunmağa başladı. İngilis dilçiliyində problemin araşdırılması N.Xomski, Azərbaycan dilçiliyində isə K.M.Abdullayev və F.Y.Veysəllinin adı ilə bağlıdır.⁴

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sintaktik konstruksiyaların çoxmənəlilikləri və onların transformasiya imkanlarının müqayə-

---

¹Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica* II. Bakı: Təhsil NPM, 2008, 307 s.; Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi: *Filol. elm. dok. ...dis. avtoref.* Bakı, 2007, 36 s.; Chomsky N. *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, 1965, 282 p.; Chomsky N. *Syntactic structure.* The Hague, 1957, 264 p.

²Veysəlli F.Y. Göstərilən əsəri; Почепцов Г.Г. Предложение / И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. *Теоретическая грамматика современного английского языка.* М.: Высшая школа, 1982, с .164-282; Структурный синтаксис английского языка / Под ред. проф. Л.Л.Иоффика. М.: МГУ, 1972, 176 с.

³Xomski N. Göstərilən əsərləri.

⁴Xomski N. Göstərilən əsərləri; Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.; Yadigar F. (Veysəlli) German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM 2003, 407 s.

səli öyrənilməsi bu günə qədər ayrıca tədqiqat işinin mövzusu olmamışdır. Bu boşluğu doldurmaq tədqiqat işinin *aktuallığı* kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan germanistikasında ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində sintaktik konstruksiyaların hər iki dildə struktur-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilir və onların sinonimliyi və çoxmənalılığının transformasiya imkanları geniş dil materialı əsasında şərh edilir. Müxtəlif dil sistemlərinə aid olan qarşılaşdırılan dillərin hər birinə xas olan əlamətlərlə yanaşı, onları fərqləndirən cəhətlər müəyyənləşdirilir və kontrastiv və konfrontativ dilçilik üçün çox ciddi nəticələr əldə edilir. Kontrastiv araşdırmalar bugünkü qrammatik tədqiqatların əsasını təşkil edir, çünki bu, bir tərəfdən, tipoloji və nəzəri dilçiliyin, digər tərəfdən, dillərin qeyri-ana dilli auditoriyalarda tədrisini səmərələşdirməyə, öyrəncilərin dilöyrənmədə yol verdiyi səhvləri qabaqcadan görüb proqnozlaşdırmağa və onların danışığı aktında yol verdikləri interferensiya səhvlərini sistemləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dilindəki sintaktik konstruksiyalar təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti ingilis və Azərbaycan dillərindəki sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığının açılmasında transformasiya metodunun rolu və cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların məzmun və formasının vəhdəti, habelə onların çoxmənalılığının geniş dil materialı əsasında müqayisəli şəkildə eksperimental-fonetik aspektdə ilk dəfə araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Bu dissertasiya işinin qarşısında duran *məqsəd* ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik vahidələrinin çoxmənalılığını və onların transformasiya imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas *vəzifələr* aşağıdakılardır:

- 1) müasir dilçilikdə sintaktik konstruksiya probleminin qoyuluşunu tədqiq etmək və problemin öyrənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək;
- 2) sintaktik konstruksiyaların statusunu nəzəri mənbələr əsasında təyin etmək;
- 3) ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların tədqiqini nəzərdən keçirtmək;
- 4) sintaktik konstruksiyaların sinonimliyi və çoxmənalılığını konkret dil materialları əsasında araşdırmaq;
- 5) müqayisə olunan hər iki dildə sintaktik konstruksiyaların alt və üst qatlarını transformasiya metodu ilə şərh etmək;

6) sintaktik konstruksiyalarda alt qatın üst qata çevrilməsində transformasiya metodu və bu zaman qatların səciyyənlənməsində fonetik və semantik vasitələr tədqiq etmək.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan *müddəalar*:

-ünsiyyətə həyata keçirilməsi struktur və semantik baxımdan müxtəlif sintaktik vahidlər vasitəsi ilə olur;

-sintaktik konstruksiyaların geniş və hərtərəfli tədqiqi N.Xomskinin törəmə qrammatikası əsasında daha səmərəli nəticələr verə bilər;

-transformasiya bir tədqiqat metodu kimi sintaktik konstruksiyaların alt qatdan üst qatına çevrilməsini yoxlamaq üçün ən səmərəli üsuldür;

-cümlələrin çoxmənalılığının və sinonimliyinin açılmasında propozisiya və presuppozisiya mühüm rol oynayır;

-sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığının açılmasında fonetik vasitələr, o cümlədən söz sırası, intonasiya və vurğu aparıcı rol oynadığından onların geniş təhlil edilməlidir;

-qarşılaşdırılan dillərdə sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığında və sinonimliyində oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilməsi kontrastiv dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən əldə edilən nəticələrdən gələcəkdə nəzəri qrammatika, habelə müqayisəli-tipoloji araşdırmalar sahəsində dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanlarının öyrənilməsi xarici dilin tədrisi məsələlərinin səmərəli həllinə və danışıqın avtomatik dərkinə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqat işi ingilisdilli Azərbaycan auditoriyasında tədris prosesinin daha da təkmilləşdirilməsinə və sintaktik konstruksiyaların intonasiya xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə xidmət edə bilər. Tədqiqat işi ingilis dili sintaksisini yeni metodlarla, kultur-kontrastiv aspekti qabartmaqla daha yaxşı tədris etmək olar.

Tədqiqatın metodları və materialı. Tədqiqat işində təsvir, akustik təhlil, riyazi-statistik hesablaşma metodlarından, habelə səs siqnallarının öyrənilməsində "Praat" kompüter proqramından istifadə edilmişdir. İşdə transformasiya metodu hər bir cümlənin mənasının açılmasında geniş tətbiq edilmişdir. Tədqiqat işində dil materialı kimi ingilis və Azərbaycan dillərindən müxtəlif strukturlu cümlələrdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun əsas müddəaları elmi jurnallarda dərc olunan məqalələrdə, konfrans materiallarında əks edilmiş və kafedra iclaslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və məzmunu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, dil materialının seçilməsi və tədqiqatda istifadə olunan metodları şərh olunur.

Tədqiqat işinin “Sintaktik konstruksiya anlayışı” adlı I fəslində sintaktik konstruksiyaların əsas əlamətləri, aspektləri, bölgüsü və Azərbaycan dilçiliyində onların transformasiya imkanlarından bəhs edilir.

Ənənəvi dilçilikdə cümlə əsas fikir vahidi kimi qəbul edilsə də, onun statusu və tərifı hələ də dilçiləri təmin etməyən məsələlərdəndir. Cümlənin çoxşaxəliliyi və çoxaspektli olması ona vahid mövqedən yanaşmağa imkan vermir. Ənənəvi dilçilikdə cümləni xəbər mərkəzilə səciyyələnən söz birləşməsi kimi müəyyən edilir. Özü də bu mərkəz feillə, predikativ və köməkçi feillə birlikdə, həm də intonasiya ilə ifadə oluna bilər.¹ Məsələn,

1) /My brother came to me yesterday// (Qardaşım dünən yanıma gəldi) cümləsində xəbər mərkəzi /to come/ (gəlmək) feilinin keçmiş zamanında ifadə olunub.

2) /He is a teacher// (O müəllimdir) cümləsində isə (to be) (-dir) köməkçi feili ismi xəbərin nüvəsini təşkil etsə də, /a teacher/ (müəllim) ismi onun tərkibi rolunda çıxış edir və predikativ kimi dəyərləndirilir. Köməkçi feillə birlikdə isə ona ismi xəbər deyilir.

3) /Night// (Gecə), /In the Hotel// (Hoteldə) və s.adlıq cümlələrində isə xəbər mərkəzini yalnız intonasiya vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. Bunu

---

¹Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 419 s.; Abdullayev K. Müasir Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.; Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М.: Просвещение, 1955, 391 с.; Matthews P. Syntax. Cambridge, 1981, 306 p.; Moulton W. Linguistics and a Language Teaching in the United States. 1940-1960 / Friends in Europe and American Linguistics. 1930-1960. 1962, p. 172-226; Nickel G. Papers in Contrastive Linguistics / R.Lado. Linguistics Across Cultures. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1957, 240 p.; Weinreich W. Languages in Contact. N.-York: Publications of the Linguistics Circle of N.-York 1953. Sixth Printing, The Hague: Mouton, 1968, 268 p.; Yunusov D. A Guide to English Grammar. Bakı: Mutarjim, 2006, 282 p.; Zandvoort R.W. Handbook of English Grammar. London: ELBS, 1963, 349 p.

sübut etmək üçün onların intonasiya konturunu dəyişmək kifayətdir. Onları sual intonasiyası ilə təchiz etsək, çevrilib sual cümlələri olacaqdır.

4) ¿Night? ¿Gecə? ¿In the Hotel? ¿Hoteldə? və s.

Q.Q.Poçepsova görə, “Cümlə danışıq aktında işlədilən predikativliklə səciyyənlənən və müəyyən struktur sxemi reallaşdıran minimal sintaktik konstruksiya”dır.¹ Lakin bu tərifdən aydın olmur ki, o, dil sisteminə necə aid edilə bilər, çünki müəllif dəqiq göstərir ki, cümlə danışıq aktına aiddir.

Cümlənin müəyyən quruluşa (structure), məzmununa (meaning) və işlənmə (use) əlamətlərinə malik olmasını onun əsas xüsusiyyətləri sayılır. Q.Q.Poçepsov bunları struktur, semantik və praqmatik adı ilə adlandırmayı təklif edir.² O, həm də intonasiyanı cümlənin əsas əlaməti hesab edir: “intonasiya tərtibatı hər bir cümlənin ayrılmaz xüsusiyyətidir”.³

Y.V.Paduçeva məzmun ilə forma arasında olan müxtəlifliyi göstərmək üçün sintaktik konstruksiyaların şərhinin mümkünlüyünü qeyd edir: “Məhz sintaktik konstruksiyaların mənası onların şərh (eksplikasiyası) qaydaları ilə müəyyən edilməlidir, yəni o qaydalarla ki, mətndən həmin konstruksiyaları çıxardıb onu başqası ilə forma və məzmun arasındakı daha eksplisit əlaqə ilə, yəni şərhə əvəz etməyə imkan verir”.⁴ Müəllif bunun da transformasiya yolu ilə müəyyən etməyin mümkün olduğunu yazır: “Transformasiya transformasiya qrammatikasında, bir qayda olaraq, eşmə, burma deməkdir (bəzən transformasiya sözünün əvəzinə onun sinonimi olan “çevirmə” işlənir). Biz transformasiya sözündən “eşmə” (свертка) sözünün sinonimi kimi istifadə edəcəyik”.⁵ Y.V.Paduçeva sintaktik konstruksiyaların şərhini dedikdə, sintaktik semantikanın təsvirində səmərəli metod kimi istifadə olunan izahetmə metodunu başa düşür.⁶

R.V.Zandvordun anlamında cümlə “şifahi və ya yazılı ünsiyyətdə bir və ya bir neçə vahid birləşir ki, onlardan hər biri fərqli strukturlar üzəldən mürəkkəb söyləmlərə malikdir. Belə vahidləri cümlələr adlandırırlar”.⁷

---

¹Почепцов Г.Г. Предложение / И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1982, с. 165.

²Yenə orada, s. 164.

³Yenə orada, s. 169.

⁴Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. Материалы к грамматике русского языка. М.: Наука, 1974, с.12.

⁵Yenə orada. s. 13.

⁶Yenə orada. s. 13.

⁷Zandvoort R.W. Handbook of English Grammar. London: ELBS, 1963, p. 195.

F.Q.Yungerə görə, “cümlə təsdiq, bəraət, xahiş, təhlükə və s. ifadə edə bilər”.¹Müəllif bu tərifdə daha çox ifadə olunan fikrin konnotativliyini nəzərə çarpdırır. Bu tərifdə nə struktur, nə də praqmatik aspekt vurğulanmır.

D.N.Yunusov mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların geniş variativlik diapazonuna malik olduğunu yazır: “...baş cümlə komponenti mahiyyət etibarını ilə əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün sadəcə zəmin hazırlayır. ...baş cümlə komponenti “tema” kimi özünü göstərir. Cümlənin “rema”sı isə bütöv sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə komponenti olur”.²

Cümlə onun müəllifinin yaradıcı fəaliyyətinin məhsuludur. N.Xomski bununla bağlı yazır ki, “danışan gözlənilmədən və əvvəlcə heç vaxt işləmədiyi elə cümlə düzəldə bilər ki, bu dinləyən üçün çox anlaşıqlı olar”.³Danışan sonu məlum olan sözlərdən qaydalar inventarından istifadə edib sonsuz çoxluğu olan cümlələr düzəldir. Bütün dillərdə sintaktik qaydalar sonu məlum elementlərdən sonsuz cümlələr yaratmağa imkan verir.⁴

Sintaktik konstruksiyanın forması çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Forma deyəndə, cümləyə daxil olan hər bir cümlə üzvünün, onun komponentlərinin formal göstəriciləri nəzərdə tutulur. Komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, fonetik cəhətdən onun prosodik və intonasiya modelində ifadəsindəki özəlliklərdir. Cümlə prosodik və intonasiya qəlibinə malik olmalıdır. Deməli, modallıq cümlənin məzmun əlamətidirsə, intonasiya onun fonetik strukturunun vacib tərəfidir.⁵Cümlə sintaktik səviyyənin bütün özəlliklərini həm struktur, həm semantik, həm də praqmatik baxımdan dolğun əks etdirir. İrəlində qeyd etdiklərimiz F.Y.Veysəllinin bir fikri ilə tam səsleşir: “cümlə bizim ona verdiyimiz strukturur”.⁶

---

¹ Юнгер Ф.Г. Язык и мышление. СПб: Наука, 2005, с. 160.

²Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi: Filol. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2007, s. 11.

³Хомский Н. Вопросы теории поражающей грамматики / Философия языка. М.: Едиториал УРСС, 2004, с. 99-141; Veysəlli F.N. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Bakı: Təhsil NPM, 2008, 307 s.

⁴Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, s. 17.

⁵ Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat): Filol. elm. dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2007, 34 s.

⁶ Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 168 s.

V.Q.Admoni cümlənin 7 aspektini fərqləndirir:¹1-ci aspekt cümlənin məntiqi-qrammatik aspektini, 2-ci aspekt cümlələrin təsdiq və inkar növlərini, 3-cü aspekt struktur-qrammatik baxımdan sadə, geniş və elliptik cümlələri, 4-cü aspekt danışmaq aktında cümlələrin tutduğu yerə görə bölgüsünü (müstəqil cümlə, tabesiz cümlənin bağlayıcılı və bağlayıcısız üzvü), tabeli bağlayıcılı və bağlayıcısız, söz sırası ilə fərqlənən cümlələr), 5-ci aspekt cümlənin aktual üzvlənməsini (tema-rema), 6-cı aspekt kommunikativ tipləri və 7-ci aspekt cümlənin emosional və neytral baxımdan dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur.

Q.Q.Poçepsova görə, cümləni struktur, semantik və praqmatik aspektlərə görə tədqiq edəndə digər incəlikləri də nəzərə almaq olur. Onun fikrincə, təqdim olunan aspektləri cümlələrin forması, məzmunu və işlənməsi kimi trixotomiyaya aid etmək olar.² Müəllifə görə, “sadəcə struktur deyil, həm də kommunikativ vahid olan cümlə ünsiyyət aktında yalnız potensial şəkildə cümlədə mövcud olan və onun danışmada aktuallaşmasında reallaşan xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, /It's cold here/ cümləsi danışmaq aktında həm sadəcə faktın qeyd edilməsi, həm də /Let's go to another place// cümləsində olduğu kimi hərəkətə sövq edə bilər”.³

R.V.Zandvortun qrammatikasında cümlələr sadə (simple), mürəkkəb (compound) və cümlə qrupları (sentence groups) olmaq üzrə üç qrupda verilir.⁴ İ.P.Susova görə, “sintaktik konstruksiyalar -mətn, cümlə və söz birləşməsi ...formal-struktur, semantik və praqmatik olmaqla üç aspektdən səciyyələndirilə bilər”.⁵S.Potter formaya görə onların üç növünü: sadə, mürəkkəb tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlə, funksiyasına görə: nəqli, əmr-arzu, sual, nida fərqləndirir.⁶Müəllif cümlələri üslubi baxımdan da üç yerə bölmür: neytral, müvazi və periodik.⁷

---

¹ Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М.: Наука, 1955, с. 325-329.

² Почепцов Г.Г. Предложение /И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1982, с. 171.

³ Yenə orada, s. 171.

⁴ Zandvoort R.W. Handbook of English Grammar. London: ELBS, 1963, 349 p.

⁵ Сусов И.П. Введение в языкознание. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007, с. 135.

⁶ Potter S. Our language. London: Penguin, 1984, pp. 94-95.

⁷ Yenə orada, s. 95.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanları haqqında fikrə ilk dəfə Ə.Dəmirçizadənin əsərində rast gəlinir.¹

Ə.Dəmirçizadə /Sən yazan kitabı mən bəyəndim// cümləsinə şərhində yazırdı: “Diqqətlə yoxlanıldıqda aydın olur ki, bu cümlədə iki fikir ifadə edilmişdir: a) sən kitab yazdın, b) həmin kitabı mən bəyəndim... Demək /sən yazdın/ cümləsi əslində müstəqil olduğu halda /sən yazan/ şəklinə salınaraq başqa bir cümlənin üzvünə çevrilmişdir, yəni əvvəl müstəqil bir cümlə olduğu halda, indi başqa bir cümlədə təyin vəzifəsi daşıyan bir üzv olmuşdur. Buna görə də bir üzv vəzifəsi daşıyan, öz müstəqilliyini itirən və bütövlükdə bir üzv kimi işlənən cümlələrə çevrilmiş üzv adı verməyi daha münasib bildik”.² Ə.Dəmirçizadə qeyd edirdi ki, “Çevrilmiş budaq cümlələr, əsasən çevrilmiş üzvlərdir, lakin hər çevrilmiş üzv çevrilmiş budaq cümlə ola bilməz; çevrilmiş budaq cümlələrin xüsusi xəbər və mübtədası olmalıdır. Məsələn,

/Dünən mağazadan aldığım qələmi itirdim//

/Dünən mağazandan aldığım qələmi Əli itirdi//.³

Ə.Dəmirçizadə yazır ki, çevrilmiş üzv vəzifəsində işlənən cümlənin (yəni 2-ci cümlənin) mübtəda və xəbərlə baş cümlənin mübtəda və xəbəri eyni deyildir. Həmin cümləni geniş surətdə açaraq o belə bir forma əldə edir: /Dünən mağazandan mən qələm aldım, lakin həmin qələmi Əli itirdi//.Demək, burada “mən” mübtəda və “aldım” xəbəri olan bir cümlə “Əli” mübtədası ilə “itirdi” xəbəri olan ikinci bir cümlənin birləşməsi vardır.

Ə.Abdullayev cümlələrin transformasiyaya uğramasına xüsusi bölmə həsr edir. Düzdür, müəllif transformasiya dedikdə nəyi başa düşdüyünü ayrıca izah etmir. Ancaq onun izahından cümlələrin sadələşməsini nəzərdə tutduzunu başa düşmək olur: “...transformasiyaya uğrayan baş cümlələr əvvəlkilərdən təcrid olunub, yeni vəzifə ilə əlaqədar olaraq transformasiyaya uğrayırlar. Transformasiya həm feili, həm də ismi cümlələrdə baş verir”.⁴

Ə.Abdullayevin nümunələrdən aydın olur ki, o, transformasiya dedikdə, müasir dilçilikdəki transformasiya anlayışını nəzərdə tutmur. /Kim bilir,

---

¹Dəmirçizadə Ə. Mürəkkəb cümlələr //Azərbaycan məktəbi. Bakı: 1947, № 5-6, s. 48-57.

²Yenə orada, s. 18-19.

³Yenə orada, s. 26.

⁴Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, s. 401.

ürəyindən nə keçir// cümləsindəki baş cümlə tam sadələşir, son nəticədə cümlə statusunu itirir və /nə bilim kim gətirib/ - /kim isə gətirib// şəklinə düşür. Deməli, transformasiya burada sadələşmə mənasında işlənmişdir.

Dissertasiyanın “İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların transformasiyası imkanları” adlı II fəslində transformasiya anlayışı və onun tətbiqi, çoxmənəlilikin açılmasında transformasiya metodunun rolu tədqiq edilir.

Cümlənin mənası onun elementar tərkiblərinin mənasına və onların kombinasiya modusuna söykənir. Üst qat bilavasitə tərkiblərin strukturları ilə verilmiş kombinasiya tərzii semantik şərh üçün tam irrelevantdir, halbuki abstrakt alt qatda ifadə olunmuş qrammatik əlaqələr əksərən məhz cümlənin mənasını müəyyənləşdirən əlaqələrdir.¹ Sonralar N.Xomski bu mövqedən uzaqlaşır və semantik şərhin yarı alt və yarı üst strukturlar arasında olduğunu əsaslandırmağa, yəni məna tərəfinin bütövlükdə alt qatdan asılı olmadığını, onun ilkin olaraq alt qatda gizlənmədiyini göstərməyə çalışır.

N.Xomski yazır: “... linqvistik formalar abstrakt quruluşu ilə birlikdə signal kimi verilir və bədən üzvləri tərəfindən həyata keçirilir, yəni ötürülür və ya qəbul edilir. Alt və üst strukturları əlaqələndirən transformasiya əməliyyatları isə faktiki aqlın yerinə yetirdiyi həqiqi əməliyyatlardır və onlar cümlələri formalaşdırarkən və yaxud başa düşülərkən təfəkkür tərəfindən həyata keçirilir.”² N.Xomskinin anlamında, /A wise man is honest// (Müdrək adam düzgündür) cümləsinin üst strukturu bu cümlənin subyekt “a wise man” (müdrək adam) və predikata “is honest” (düzgündür) bölünməsinə imkan verə bilər. Lakin alt struktur fərqli olacaqdır. Por-Royal nəzəriyyəsində “insan müdrəkdir” və “insan düzgündür” hökmlərinin dərin struktura aid olmalarına baxmayaraq, mən hökm etmirəm ki, insanlar müdrək və yaxud düzgündürlər.³ İfadə edən alt qatın bütün dillərə xasdır, çünki o, fikir formasının refleksiyasıdır. Alt qatı üst qata çevirən transformasiya qaydaları isə dildən dilə fərqli ola bilər. Üst qat transformasiyaların nəticəsi olsa da, birbaşa sözlərin məna əlaqələrini bildirmir. Daha çox alt qat cümlənin semantikasını əks etdirir. N.Xomskiyə görə, “dərin struktur fikri törəmədir və üst strukturla - bəzi səs törəmələri ilə transformasiyon keçidlərlə əlaqəlidir”.⁴

---

¹ Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965, p. 162.

² Yenə orada, s. 40.

³ Yenə orada, s. 38.

⁴ Yenə orada, s. 39.

Alt struktur cümlənin anlamının yaranmasının, üst struktur isə bu anlamın səsdə ifadəsidir. Dilin qrammatikası alt və üst strukturları və onlar arasında transformasiya münasibətlərini səciyyələndirən qaydalar sistemini ehtiva edir və qrammatika dildən istifadənin yaradıcı aspektini uyğunlaşdırmağaldır, bu alt və üst strukturların qeyri-məhdudluğu sayəsində baş verir.¹

U.L.Çeyfin “semantik strukturlar” konsepsiyası generativ aspektdə alt struktur konsepsiyasının bir növü kimi çıxış edir: “danışan əvvəlcə semantik strukturu “yaradır” və sonradan baş verənləri məhz semantik struktur təyin edir”.² Onun fikrincə, cümlənin üst struktura deyil, alt struktura da malik olduğunu iddia edən nəzəriyyə aktiv və onlara müvafiq passiv cümlələrin məna yaxınlığını nəzərə almaq üçün işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, /Flying planes can be dangerous/ (Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər) və (Təyyarədə uçmaq təhlükəli ola bilər) cümlələrində çoxmənalılıq faktları və s.³ U.L.Çeyfin fikrincə, alt strukturun “generativ” və “qeyri-generativ” şərh arasında dəqiq sərhəd qoymaq heç də həmişə asan məsələ deyildir.

Q.V.Kolşanski alt strukturun komponentləri arasındakı məntiqi-sintaktik xarakterini qeyd edirdi: “Alt struktur söyləmin qurulmasında konkret formaların hərəkətini idarə edən dil kateqoriyalarının münasibətləridir”.⁴ V.M.Solntsev alt strukturu “sözün ondan kənarında və üst struktur adlandırıldıqdan kənarında mövcud olmayan funksional mənalının müəyyən münasibəti” kimi nəzərdən keçirirdi: “alt struktur, ... üst strukturun əsasında dayanır, lakin onunla üst-üstə düşür. Eyni üst struktur iki müxtəlif alt struktura uyğun gələ bilər, məsələn, “the shooting of the hunters” ifadəsi iki cür şərh edilə bilər: “ovçuların atəşi” və “ovçuların güllələnməsi”. Və əksinə, iki müxtəlif üst struktura eyni bir alt struktur uyğun gələ bilər, məsələn, “müəllimin gəlişi” (приход учителя) və “müəllim gəldi” (учитель пришел) ifadələrində olduğu kimi. Burada birinci və ikinci halda hərəkətin subyektinin - müəllimi və hərəkətin özünün - gəlişi və gəldi işarələnməsini aşkar etmək mümkündür.⁵ Onun fikrincə, “alt strukturların “abstarkt sintaktik mo-

---

¹ Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965, p. 39.

² Солнцев В.М. Относительно концепции “глубинной структуры” // ВЯ, 1976, № 5, с. 21.

³ Чейф У.Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, с. 78.

⁴ Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М.: Наука, 1975, с. 62.

⁵ Yənə orada, s. 13.

dellər” kimi qəbulu bir suala - nə üçün eyni bir alt struktura (abstrakt sintaktik modelə) müxtəlif üst strukturların uyğun gələ bilməsi, yəni faktiki olaraq müxtəlif sintaktik modellər, məsələn, təyini söz birləşməsi modeli (müəllimin gəlişi) və cümlə modeli /Müəllim gəldi// və, əksinə, nə üçün müxtəlif alt strukturlar eyni bir üst strukturlarda reallaşa bilirlər -sualına inandırıcı cavab verə bilmir.¹

Sovet və xarici dilçilərin əsərlərində alt struktur üst strukturun konkret sintaktik formaları ilə törəmə münasibətlərilə bağlı olan sintaktik vahiddə məntiqi-sintaktik münasibətlərin sistemini təmsil edir. Lakin dilçilər alt və üst struktur anlayışlarına münasibətdə göstərilər ki, onun semantik model konstruksiyası daha çox generativ semantikaya söykənən sintaksisin inkarıdır. Struktur ikimənəliliklə bağlı problemlər söyləmə struktur qrammatikasına və transformasiya qaydalarının qəbuluna apardığı kimi, burada da müəyyən cümlə tipləri məsələyə yenidən baxmağa zəmin yaratdı. Fikrimizi sübut etmək üçün aşağıdakı misallara müraciət edək:

1) /Bil alman maşınını xoşlayır və necə ki Con bunu xoşlayır// /Bill likes German car and so does John//;

2) /Bil həqiqəti deyə bilmirdi, çünki o həmçinin qorxurdu// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to//;

3) /Pəncərəni bağla, bağlayacaqsan?// /Shut the window, will you?//.

1-ci iki cümlə qısaldılıb, elliptikdir və onların tam forması belə olacaq:

1a) /Bil alman maşınını xoşlayır. Con da həmçinin alman maşınını xoşlayır// /Bill likes German car. John also likes German car too//;

2a) /Bil həqiqəti deyə bilmir, çünki o həqiqəti deməkdən qorxur// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to tell the truth//.

3-cü cümləni isə biz N.Xomskiyə əsasən belə açə bilərik: (3a) /Siz qapını bağlayacaqsınız// /You will shut the door//.

Bu cümlələrdə alt qatla üst qat bir-birilə əlaqəyə girir, özü də transformasiyalar onlar arasındakı fərqləri aydın göstərir. Bu iki qat bir-birilə sıx əlaqədədir və ona görə də bir-birindən asılı olur. Alt qat məna, üst qat isə səslə və yazılı forma üçün əsasdır. Deməli, alt qat yalnız üst qat vasitəsilə, üst qat isə alt qatla müəyyənləşdirilir.²

---

¹ Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М.: Наука, 1975, с. 15.

² Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Təhsil NPM, 2005, 344 s.

Alt və üst qat strukturları arasındakı formal fərqlər transformasiyaların növünə və sayına görə müxtəlif olur, onlar çox qısa və sadə cümlələr kimi mövcud ola bilərlər. Hər iki səviyyə arasındakı formal fərq çox cüzi ola bilər: /Jack loves Marie// (Cək Mariyanı sevir). Bunun təsviri belə olacaq: NP+Aux+V+VP, burada Aux III şəxsin təkini və indiki zamanı bildirir. Transformasiyalar vasitəsilə burada köməkçi vasitə kimi ingilis dilinin /s/ elementi əlavə oluna bilər. Analoji olaraq keçmiş zaman üçün /-ed/ də ola bilər. Məsələn, /loved/. NP (nominal phrase) - ismi sözləm; VP (verbal phrase) - feili sözləm; V (verb) - feil.

Aşağıdakı cümlə qısa və sadə olmasına baxmayaraq, çox böyük fərqlə səciyyələndə bilər: /Wash yourself// (yuyun) cümləsinin alt qatı belə olacaq: /You wash you//. Belədə şəxs əvəzliyinin təsirlik halı qayıdış transformasiyası ilə üst qatda /yourself/ olur və /you/ mübtədasi silinmə transformasiyası ilə tamam yox olur.

Bəzən elə iki və daha artıq üst qat strukturu olur ki, o, dil daşıyıcısı tərəfindən məna, yəni alt strukturu baxımından identik hesab edilir. Bu zaman bu cür cümlələr əksərən alt qat strukturundan birinə yaxın olur, o biri düzələn cümlələr isə ondan müxtəlif dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn:

/She took off her coat// (O jaketini götürdü);

/She took her coat off// (O öz jaketini götürdü).

Semantik faktor üst qatı nəzərə almır və feillə partikli alt qatla bağlı vahid kimi bir dəfə saxlayır, o biri dəfə isə saxlamır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1) /The dog, which was brown, sat on the carpet// (Qəhvəyi rəngli it xalça üzərində oturmuşdu) və

2) /The dog sat on the carpet//, /The dog was brown// (It xalçanın üzərində oturmuşdu), (It qəhvəyi rəngdə idi).

Məlumdur ki, bu cümlələrdən axırıncılarında fikir aydınlığı daha yaxşıdır. Hər iki cümlənin köməyiylə əsas informasiyanı daha aydın ifadə etmək olur. Ancaq bu ifadə də sonra veriləcək düzəltmələr ardıcılığı kimi tam əminliklə sübut oluna bilmədiyi kimi onları N.Xomskinin əleyhidarları çox kəskin tənqid atəşinə tutdular, çünki onlar subyektiv və kortəbii idirlər. Amma biz bu fərziyyəni qəbul etsək, onda aşağıdakı düzəltmə qaydaları ilə belə formal transformasiyalar əlavə etmək olar:

1) /The dog sat on the carpet// (It xalçanın üzərində oturmuşdu);

2) /The dog was brown// (It qəhvəyi rəngdə idi);

3) /The dog, the dog was brown – sat on the carpet// (It- it qəhvəyi rəngdə idi – xalçanın üzərində oturmuşdu).

Transformasiya qaydası burada cümlə strukturuna daxil olmağa imkan verir. Substitusiyaya transformasiya qaydası ilə biz buradakı cümlədə artıq NP-ni, yəni /the dog/-u /which/ ilə əvəz edirik və aşağıdakı cümləni əldə etmiş oluruq: /The dog which was brown sat on the carpet// (It, hansı ki, qəhvəyi rəngdə ili, xalçanın üstündə oturmuşdu).

Nəhayət, biz səsəlmə və yazı səviyyəsində vergülləri yerinə qoymaqla təyini budaq cümləni ayıraraq bütövlükdə cümləyə çox mühüm informasiya aydınlığı gətirə bilərik və bu da fərqli semantik şərhə aparıb çıxarır. Müq. et: /The dog which was brown, sat on the carpet//.

Əgər biz /The brown dog sat on the carpet// cümləsini şərh etmək istəsək, onda silmə transformasiyası ilə belə bir cümlə strukturu alırıq: /The dog-brown-sat on the carpet//. Əgər sifətin permutasiyası qaydası ilə hərəkət etsək, onda belə bir cümlə alırıq: /The brown dog sat on the carpet//. Bu cür transformasiyalarla isimdən sonra gələn sifətlər üçün əməliyyatlar həyata keçirə bilərik. Əslində, “transformasiyalar” məhz müxtəlif paradigmlər arasında əlaqələr kimi, konkret dilin müfəssəl qrammatikasında deyildiyi kimi, öz yerini tutmalıdır, çünki bu əlaqələr dil daşıyıcılarına məlumdur və onlar tərəfindən danışmada “aktuallaşır”.¹

Tədqiqat işinin “İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların semantikasi və onların eksperimental-fonetik təhlili” adlı III fəslində müqayisə olunan dillərdə sintaktik konstruksiyaların semantikasi və onların semantikasının çoxmənalılığı eksperimental-fonetik tədqiq edilir.

Ənənəvi dilçilikdə sintaktik konstruksiyaların semantikasi əsasən məntiqi aspektdə öyrənilir və cümlə ilə hökmün qarşılıqlı əlaqəsinin aşkar olunması ilə diqqət mərkəzində dururdu. Yalnız dilin işarəvililiyinə dair fikirlər cümlənin mənasına və ifadə etdiyi məqamla bağlı incəliklərə diqqəti artırır. Bəllidir ki, dil öz sxemlərilə nəinki obyektiv inikasını olan fikri strukturca əks etdirir, həm də bu gerçəkliyin elementar məqamlarını modelləşdirir, semantik cəhətdən vahid situasiyanın tərkibi nominasiyası kimi çıxış edir. F.Y.Veysəlli məsələyə münasibətdə haqlı olaraq yazır ki, üzvlənmənin müxtəlif növləri var və bu müxtəlifliyi vahid konsepsiyada ümumiləşdirmək çətinidir, bəlkə heç mümkün deyildir. Ona görə də generativ qrammatikanın alt və üst qat anlayışlarını cümlə üzvlərinə görə üzvlənmə ilə müqayisə mənasız olduğu üçün elmə yeni bir şey verə bilməz.²

---

¹Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II, Bakı: Təhsil NPM, 2008, 307 s.

²Yadigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 408 s.

Linqvistik müstəvidə əsas fikirlərdən biri ondan ibarətdir ki, tərkibi, strukturu və leksik elementlərə görə fərqlənən cümlələrin əsasında hansısa bir invariant semantik konstruksiya durur. Məsələn,

/Səsin xırıltısı onu oyatdı// və /O, səsin xırıltısından oyandı//.

Azərbaycan dilindəki birinci cümlədə iki nəfər iştirakçı var: /səsin xırıltısı/ və /o/, /oyanmaq/ feili birləşdiricidir. Ancaq /Usta çəkici mıxa vururdu// cümləsində iştirakçının sayı üçdür: /usta/, /çəkic/ və /mıx/. Bunların üçünü isə /vurmaq/ feili birləşdirir.

Cümlənin mənasının açılmasında onun gerçəkliyə mənasibəti əsas götürülməlidir. Məsələn, /O müəllimdir// cümləsində şəxsin peşə fəaliyyəti əks olunur. Bu, məktəb və ya universitet auditoriyasında əlində təbəşir lövhə qarşısında işləyən də ola bilər, parkda oturub kitab oxuyan da ola bilər, nəhayət, bazarda öz yetişdirdiyi məhsulu satan şəxs də ola bilər. Cümlədəki söz qrupu konkret predmeti də, abstrakt, qeyri-real təsəvvürü də ifadə edə bilər. Birinci halda söhbət müəyyən, ikinci halda isə qeyri-müəyyən referensiyadan gedir.

Sintaktik konstruksiyaların alt qatdakı semantik çalarlarını üst qatda adekvat açmaq, sintaktik strukturun omonimliyini və çoxmənalılığını müəyyənləşdirmək üçün alimlər presuppozisiya anlayışından geniş istifadə edirlər.¹ F.Y.Veysəlli presuppozisiya terminin Azərbaycan dilində qarşılığının olmadığını yazır. Propozisiyanı tutan söz və ya ifadə bütün cümləni təqdim edib, danışığ məqamında olan iştirakçının adını çəkməklə bütün niyyəti açmış olur.

Y.V.Paduçeva presuppozisiyanın əsas əlamətlərindən biri kimi onun “cümlənin kifayət qədər aşkar şəkildə ifadə olunmamış düşünülməmiş semantik komponent”-ində görür.² Presuppozisiyalar müxtəlif semantik törəmələrin geniş spektrini əhatə edir. Hər bir mətndə eksplisit formada ifadə olunmuş informasiyalarla yanaşı, onda implicit, yəni aşkar tərzdə ifadə olunmamış məlumatlar da vardır, baxmayaraq ki, onlar kommunikantların fikrində mövcuddur. E.V.Paduçeva buraya müxtəlif növ konnotasiyaları, implika-

---

¹Yadigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 408 s.; Почепцов Г.Г. Предложение // И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Просвещение, 1982, с. 164-282.

²Yenə orada, s. 60.

siyanı, implikaturların nəticələrini, həqiqətə oxşar mühakimələri və s. daxil edir.¹

F.Y.Veysəlliyə görə, “Ünsiyyətdə bilavasitə adı çəkilməyən, ancaq deyilənin tərkib hissəsi kimi başa düşülən informasiya presuppozisiya kimi dəyərləndirilə bilər. Presuppozisiya danışanın fikrini ifadə etmək üçün əsaslandığı dilxarici amildir”.² Q.V.Kolşanski presuppozisiyanı ünsiyyətin uğurunu təmin edən amil kimi şərh edir.³ Bu amilin məğzi odur ki, kommunikasiya aktında danışan anlaşılması, öz niyyətini uğurla reallaşdırma bilməsi üçün kommunikasiya aktında tərəf müqabilinin biliklərini mütləq dəyərləndirməlidir. V.Q.Qaka görə də söyləmin formalaşmasında əsas rolu presuppozisiya, yəni həmsöhbətin danışmaq predmeti haqqındakı ilkin biliklərinin məcmusu oynayır... situasiyaya və presuppozisiyaya istiqamətli kompresiyaya müraciət etməyə və ya izafiliyi qorumağa kömək edir.⁴

F.Y.Veysəllinin “presuppozisiya sinonimliyin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır” fikri burada tam keçərlidir. Məsələn, /Mən mağazaya gedib çörək gətirdim// və /Mən mağazadan çörək aldım// cümlələri yerinə görə sinonim kimi götürülə bilər. /götürmək/ sözü /almaq/ sözüə sinonim ola bilər. Ancaq 1-ci söyləmdə “mağaza” mütləq, 2-cidə isə o vacib deyildir.⁵

Presuppozisiya söyləmdə implisit xarakter daşıyır. Ünsiyyət prosesində adresant implisit presuppozisional komponentə söykənərək eksplisit komponenti kodlaşdırma, adresat isə müəyyən mədəniyyət və dil çərçivəsində adekvat şəkildə onun dekodlaşdırma bilir. P.Strosen fikrincə, söyləmin presuppozisiyası səhvdirsə, onda söyləm həqiqi mənaya malik deyil, yəni o, nə gerçək, nə də yalan söyləmdir. O, presuppozisiyanı aşağıdakı kimi müəyyən edir: P cümləsi S cümləsinin olmasını şərtləndirir (S cümləsi P

---

¹ Yadigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 408 s.; Почепцов Г.Г. Предложение // И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Просвещение, 1982, с. 61.

² Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. III. Bakı: Mütərcim, 2009, s. 206.

³ Колшанский Г.В. О языковом механизме порождения текста // ВЯ, 1983, № 3, с. 47-49.

⁴ Гак В.Г. Высказывание и ситуация / Проблемы структурной лингвистики: В 3-х т. Т. 2. М.: М.: Художественная литература, 1973, с. 349-372.

⁵ Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. III. Bakı: Mütərcim, 2009, s. 206.

cümləsinin presuppozisiyası kimi çıxış edir), yəni S cümləsinin həqiqiliyi P cümləsinin həqiqi mənaya malik olmasının vacib şərtidir.¹

Hər hansı hökmün həqiqi olması üçün onun müəyyən obyektiv gerçəklikdən doğan şərtlərə müvafiq olması lazımdır. Məsələn, $A=B$ və $B=C$, deməli $A=C$ həqiqətdir. Başqa bir misal. /Əhməd bilir ki, Cəmil xəstədir. Mən təsdiq edirəm ki, bu faktdır//, yəni Cəmil xəstədir. Əgər desək ki, /Əhməd bilmir ki, Cəmil xəstədir// bu presuppozisiya ola bilməz.

Presuppozisiya cümlədə təkrar gedə bilməz. Məsələn, /Əhmədin qardaşı məktəbdə oxuyur//, /Əhmədin qardaşı var//. Ünsiyyət aktında bu ardıcılıq normal sayıla bilməz. Ancaq əksi tamamilə doğrudur. Müq. et: /Əhmədin qardaşı var//, /Əhmədin qardaşı məktəbdə oxuyur//.

Tabeli budaq cümlə komponenti olan cümlələrdə əsas hökmlə bərabər ikinci dərəcəli hökm də ifadə oluna bilər. Məsələn, /Əhməd bilir ki, Cəmil xəstədir// Birinci /Əhməd bilir/, ikinci /Cəmil xəstədir//. Deməli, burada presuppozisional məna ifadə olunub ki, bu da faktı təsdiqləyir.

Ekspəriməntin aparılması prinsipləri

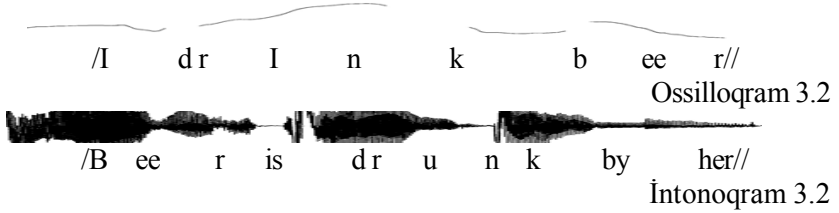
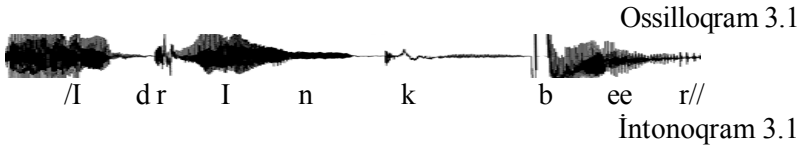
Ekspərimənt materialı dildəşiyiciləri tərəfindən səsləndirilərək kompüterin yaddaşına daxil edilmişdir. Dil materialı “Praat” kompüter programında təhlil edilmişdir. Mətinin transkripsiyasında Beynəlxalq Fonetik Əlifbadan (İPA) istifadə edilmişdir.

Dil materialının akustik təhlili göstərir ki, cümlənin reallaşması zamanı ifadə olunan konkret mənadan asılı olaraq əsas tonun tezliyi (f) elə bir ton ardıcılığına malik olur ki, onda yüksək ton məlumatın mərkəzini və ya özəyini təşkil edən sözün üzərinə keçir. O biri sözlər və hecalar çox zəif olur. Bütün cümlələrin sonuna yaxın səs tonu aşağı düşür ki, bu da cümlələrin terminal intonasiya deyilməsini şərtləndirir.

/I drink beer// - /Beer is drunk by her// cümlələrində yüksən ton tezliyi /drink/ və /drunk/ sözlərində qeydə alınmışdır. Birinci sözdə ton tezliyi 238 hs, ikinci sözdə isə bu göstərici 243 hs-dir. Hər iki cümlədə ton tezliyi sona doğru xeyli zəifləyir. Cümlənin başlanğıcında tonun tezliyi cümlənin tamamlayan vurğulu saitəin tonundan da yüksəkdir. Birinci cümlənin sonunda ton tezliyinin göstəricisi 208 hs, ikinci cümlənin sonunda isə tonun tezliyi 141 hs-dir. Cümlələrdə melodiklik nəqli cümlələr üçün səciyyəvi olan enən intonasiya ilə müşayiət olunur (bax: ossilloqramlar 3.1, 3.2; intonoqramlar 3.1, 3.2).

---

¹Strawson P. On referring / Caton E. (ed.) Philosophy and ordinary language. Urbana, v. 59, № 235, 1963, p. 320-344.

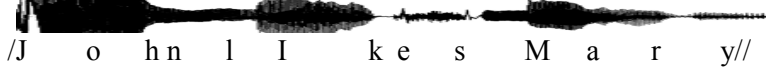
/B ee r is dr u n k by her//

Birinci cümlə məlum növbəyədir, onun rəması /beer/ olduğundan, təbii ki, o 2-ci cümlədəki kimi tonun güclü şəkildə aşağı düşməsilə deyilməyib. Sanki bu cümlənin mənası tam açılmayıb, çünki bundan sonra /full/ və ya /and/ gələ bilər. Passivə transformasiya edilən həmin cümlənin ikinci variantında isə birincidən fərqli olaraq əsas ton tezliyi güclü şəkildə aşağı düşür, çünki burada fikrin nisbi tamamlığı göz qabağındadır. Digər tərəfdən, birinci cümlədən fərqli olaraq, məlumatın mərkəzi, rəması feillə ifadə olunur, /by/ /her/ isə həmin feilin peyki kimi çıxış edir. Törəmə qrammatikasında bu feili tərkib kimi (verbal phrase) çıxış edir. Bu da, sözsüz ki, cümlədə tonun hərəkətində özünü aydın büruzə verir.

/John likes Mary// - /Mary is liked by John// cümlələrində maksimum ton tezliyi /likes/ sözünə aiddir. /John likes Mary// cümləsində isə bu qiymət 226 hs-dir. İkinci cümlədə də maksimum ton tezliyi /liked/ sözündə qeydə alınmışdır 217 hs. Hər iki cümlədə əsas tonun tezliyi sona doğru zəifləyir 148: 127 hs (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6, intonoqramlar 3.5, 3.6).

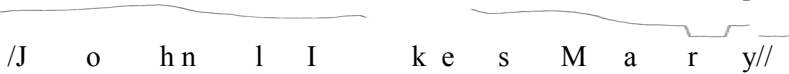
Cümlələrin hər ikisində Mariyanın xoşa gəlməsindən söhbət gedir. Lakin bu semantik eynilik formal cəhətdən müxtəlif strukturla ifadə olunub. Alt qatdakı gizli sinonimlik üst qatda müxtəlif qrammatik formada ifadə olunub. Struktur fərqi cümlənin intonasiya konturunda özünü göstərir. Belə ki, aktivdə tonun aşağı düşməsi passiv variantında aydın seçilir: 148 : 127 hs. Cümlələrdə üst qatda, yəni fonetik representasiyada müxtəliflik olsa da, alt qatda sinonimliyin gizlində olması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Ossilloqram 3.5

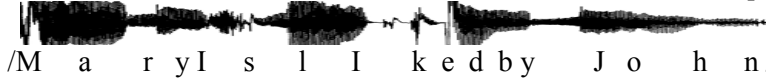
/J o h n l i k e s M a r y//

İntonoqram 3.5

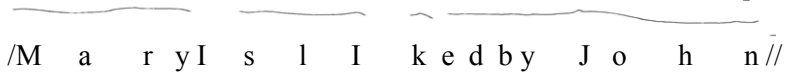
/J o h n l i k e s M a r y//

Ossilloqram 3.6

/M a r y l i k e d b y J o h n//

İntonoqram 3.6

/M a r y l i k e d b y J o h n//

Cümlənin struktur dəyişməsi akustik parametrlərə və intonasiya konturuna müəyyən təsirlər göstərsə də, hər iki cümlənin sonunda enən ton tezliyi qeydə alınmışdır. Cümlədə melodiliyin zəifləməsi sintaktik struktur və leksik dolumla şərtlənmədiyini F.Y.Veysəlli də yazır: “Melodik təsvirdə zirvə başlanğıcda və ya ortada yerləşə bilər, lakin əsas tonun ümumi hərəkəti enən istiqamətli olaraq qalır”.¹

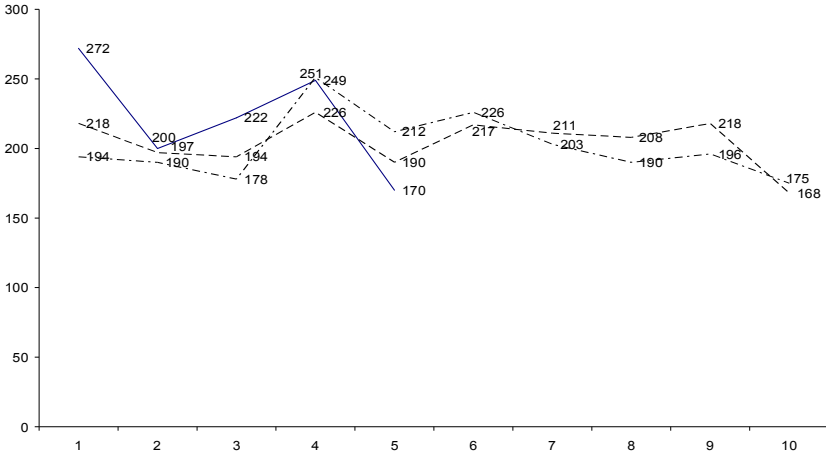
/Mother loves daughter// cümləsində maksimum ton tezliyi /mother/ sözündə qeydə alınmışdır 272 hs, çünki bu söz rema kimi çıxış edir. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində /mother/ sözündə əsas tonun tezliyi 226 hs-dir, çünki artıq burada rema yerini dəyişir və ona görə də tonun hərəkətində dəyişiklik baş verir. /That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə ton tezliyi 196 hs-dir. Hər üç cümlənin sonunda ton tezliyi xeyli zəifləyir. 1-ci cümlədə əsas tonun tezliyi 170 hs, 2-ci cümlədə 164 hs, üçüncü cümlədə 175 hs-dir (bax: qrafik 3.1). Bu cümlələri də transformasiya yolu ilə semantik baxımdan dəqiqləşdirmək mümkündür. /Mother loves daughter// (Ana qızı sevir) cümləsində söz sırası kimin subyekt, kimin obyekt olmasını dəqiqləşdirir. Ancaq cümlə vurğusu ikinci ismin üzərinə düşərsə onda anlaşılmazlıq qaçılmaz olur. Məhz buna görə də kimi sevməsini 2-ci və 3-cü cümlənin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu da üst qatla bağlı olduğundan, təbii ki, into-

¹ Вейсалов (Вейсалли) Ф. Мелодический компонент терминальной интонации // Ученые записки АГУ, Язык и литература, № 5-6, 1970, с. 131.

nasiya qəlibində, o cümlənin onun tərkib hissəsi olan əsas tonun hərəkətində özünü büruzə verir.

Qrafik 3.1

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter// və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrində əsas tonun tezliyinin qiymətləri

_____ /Mother loves daughter//
 ----- /This is a mother who loves her daughter//
 - . - . - . /That is a daughter who loves her mother//

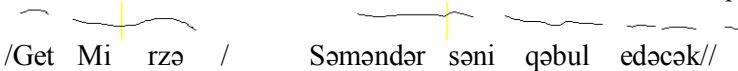
/Get Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində sintaqmatik üzvlənmə akustik parametrlərə də təsir edir. 1-ci cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində maksimum tezlik /Mirzə/ sözünə məxsusdur 192 hs. 2-ci cümlədə maksimum ton tezliyi /Səməndər/ sözününə qeydə alınmışdır 176 hs. Hər iki cümlədə minimum ton tezliyi terminal sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır – 143 hs və 138 hs (bax: qrafik 3.2, ossilloqramlar 3.23,3.24; intonoqramlar 3.23, 3.24).

Ossilloqram 3.23

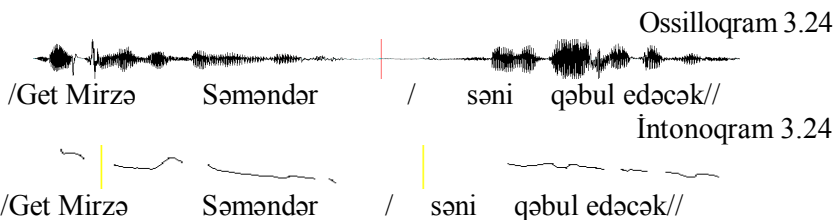

/Get Mi rzə / Səməndər səni qəbul edəcək//

İntonoqram 3.23

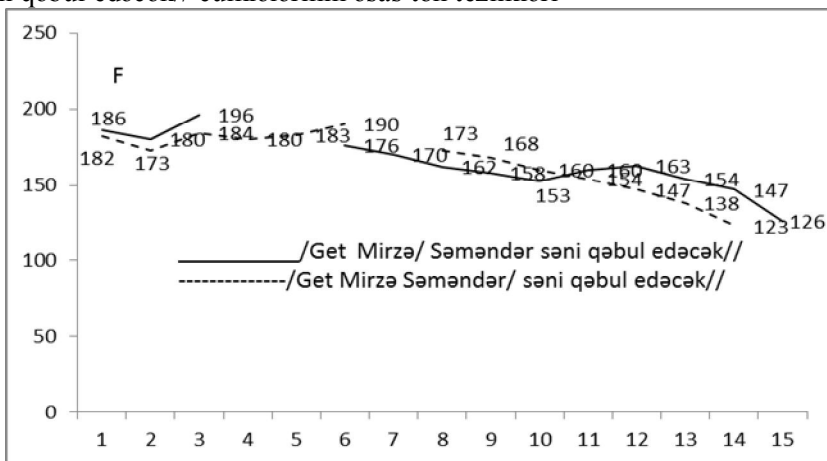

/Get Mi rzə / Səməndər səni qəbul edəcək//

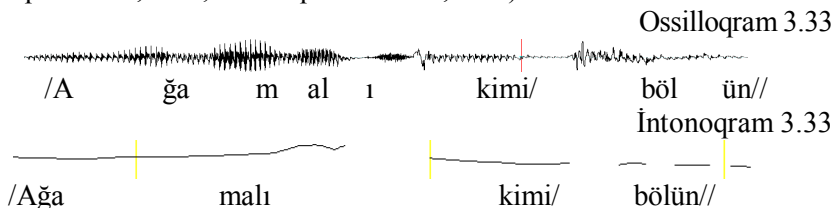

Qrafik 3.2

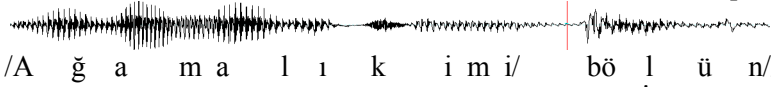
/Get Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrinin əsas ton tezlikləri

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi, ton tezliyinin də qiymətləri müxtəlifdir. Cümlədə alt qatdakı implisit mənanın ifadəsindən asılı olaraq ton tezliyi fərqli göstəricilidir. 1-ci variantda yüksək ton tezliyi /Ağamalı kimi/ birləşməsi 3-cü hecaya aiddir 234 hs. 2-ci cümlədə isə yüksək ton tezliyi /ağa/ sözünün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 246 hs. Cümlənin hər iki variantında zəif ton tezliyi sonluqda qeydə alınmışdır: 129 : 120 hs (bax: ossilloqram 3.33, 3.34; intonoqramlar 3.33, 3.34).

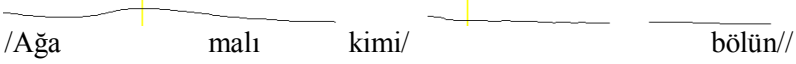

Ossilloqram 3.34

/A ğ a m a l ı k i m i / bö l ü n //

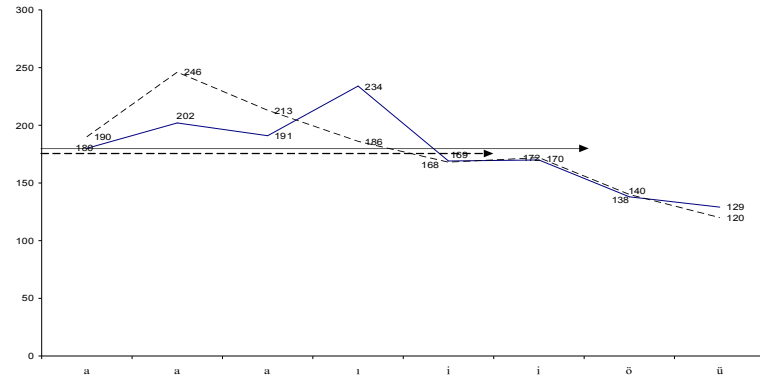
İntonoqram 3.34

/Ağa malı kimi/ bölün//

Qrafik 3.3.

/Ağamalılık kimi/ bölün// və /Ağamalılık kimi/ bölün// cümlərində əsas ton tezliyinin qiymətləri

_____ /Ağamalılık kimi/ bölün//

----- /Ağamalılık kimi/ bölün//

İkisintaqlı cümlələrin melodik strukturunu müəyyənləşdirmək üçün onların sonluqlarının müqayisə etmək vacibdir. Terminal sintaqların sonuncu hecası proqrediyent sintaqların sonuncu hecasına münasibətdə dəqiq mövqə tutur və əsas tonun maksimum zəifləməsi məhz bu hecada qeyd alınır. Terminal sintaqlar sonda tonun maksimum enməsilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqların mütləq sonluğunda əsas ton tezliyi nisbətən yüksəkdir, yəni o, ya oترا nisbi qiymətə yaxın, ya da orta nisbi qiymətdən yüksəkdir (bax: qr. 3.3).

b) zamana görə təhlil

/I drink beer// cümləsində maksimum zaman göstəricisi /drink/ sözündə qeyd alınmışdır 243 m/san. /Beer is drunk by her// cümləsində maksimum zaman sərfi /drunk/ sözündə qeyd alınmışdır 125 m/san. 1-ci cüm-

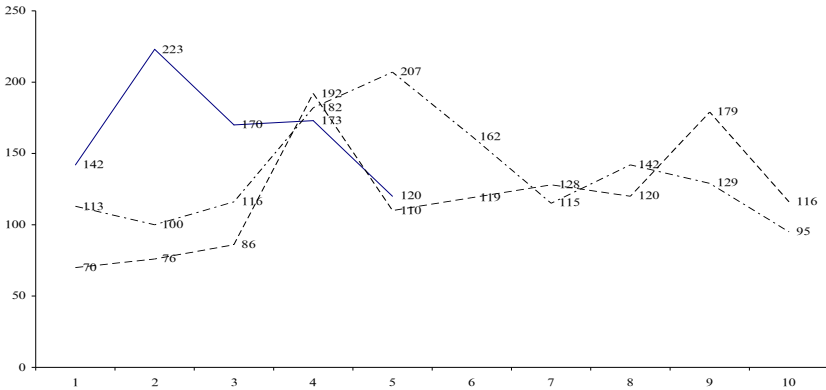
lədə sonuncu saitedə mütləq tələffüz müddəti 198 m/san-yə bərabərdir. /Beer is drunk by her// cümləsindəki sonuncu hecadakı saitin tələffüzünə sərf olunan zaman kəsiyi xeyli aşağıdır 141 m/san (bax: ossilloqramlar 3.1, 3.2; intonoqramlar 3.1, 3.2).

Cümlələrin hər ikisində informasiya feillərdədir, ona görə də onlara sərf olunan zaman çoxdur. /John likes Mary// cümləsində maksimum zaman sərfi /likes/ sözündə qeydə alınmışdır 230 m/san. /John is liked by Mary// cümləsində maksimum uzunluq /liked/ sözündə qeydə alınmışdır 209 m/san. Hər iki cümlədə zaman sərfi sona doğru azalır 98 : 105 m/san. (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6; intonoqramlar 3.5, 3.6).

/Mother loves daughter// cümləsində maksimum zaman sərfi /mother/ sözünə aiddir 223 m/san. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində /mother/ sözündə maksimum uzunluq 192 m/san-dir.

Qrafik 3.4

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter// və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrində zaman qiymətləri

- /Mother loves daughter//
- /This is a mother who loves her daughter//
- . - . - . - . - . /That is a daughter who loves her mother//

/That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə zaman sərfi 129 m/san-dir. Hər üç cümlədə sonda zaman sərfi xeyli aşağı düşür. Birinci cümlədə bu qiymət 120 m/san., ikinci cümlədə 116 m/san., üçüncü cümlədə isə 95 m/san-dir (bax: qrafik 3.4).

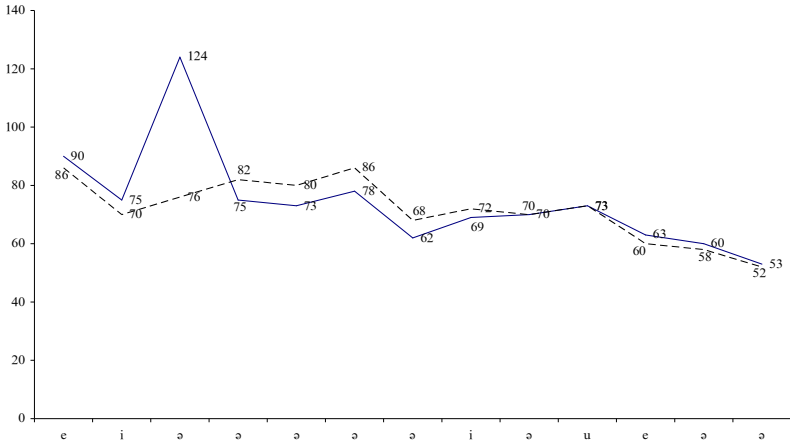
/Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində məlumat mərkəzinin cümlə strukturunda

yerini dəyişməsi tələffüz sürətinə də təsir edir. Birinci cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində maksimum uzunluq /Mirzə/ sözünə məxsusdur 124 m/san. İkinci cümlədə maksimum uzunluq /Səməndər/ sözününə xasdır 84 m/san. Cümlənin hər iki sintaqmatik üzvlənməsində uzunluq məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözə məxsusdur. 1-ci variantda 124 : 68 m/san., 2-ci variantda isə 84 : 72 m/san nisbətindədir (bax: qrafik 3.5, ossilloqramlar 3.23, 3.23, intonoqramlar 3.23, 3.24).

Qrafik 3.5

/Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində zaman qiymətləri

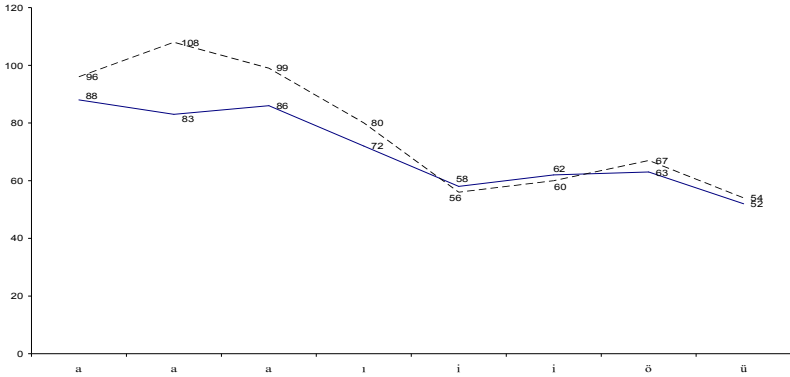
_____ /Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək//

----- /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək//

/Ağamal kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi zaman sərfinin də qiymətləri müxtəlifdir. Birinci variantda maksimum zaman sərfi /Ağamal kimi/ birləşməsinin sonuncu hecasında qeydə alınmışdır - 86 m/san (bax: qrafik 3.6; ossilloqramlar 3.33, 3.34, intonoqramlar 3.33, 3.34). /Ağa malı kimi/ bölün// cümləsində isə maksimum zaman sərfi /ağa/ sözünün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 108 m/san-yə. Cümlənin hər iki variantında zəif zaman sərfi sonda qeydə alınmışdır 52 : 54 m/san. Cümlələrin sonunda sintaqmlarda danışq tempinin ləngiməsi terminal sintaqmlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Qrafik 3.6

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrinin zaman qiymətləri

————— /Ağamalı kimi/ bölün//

- - - - - /Ağa malı kimi/ bölün//

İki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmları sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir (bax: qrafik 3.6).

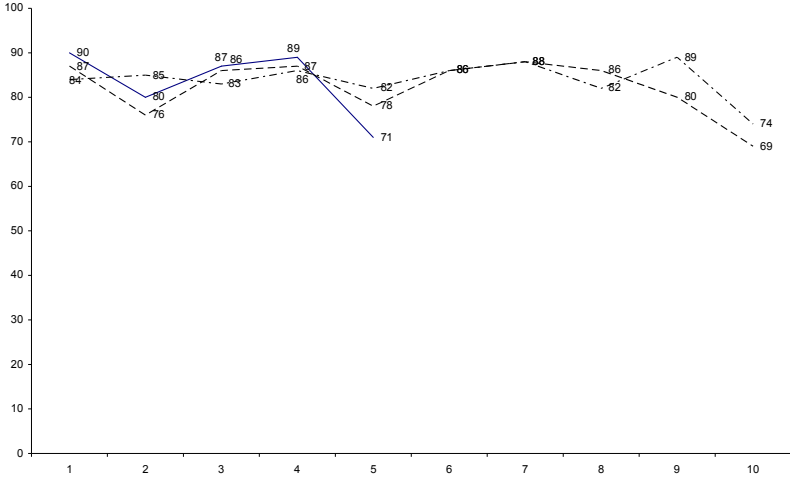
c) intensivliyə görə təhlil

/I drink beer// cümləsində maksimum intensivlik /dring/ sözündə qeydə alınmışdır 89 db. /Beer is drunk by her// cümləsində isə maksimum intensivlik zirvəsi /drunk/ sözündə nəzərə çarpır 86 db. Hər iki cümlənin sonunda amplitudlar zəifləyir. 1-ci cümlədə intensivlik 78 db, 2-ci cümlədə isə 68 db-ə qədər zəifləyir. Əlavə edəkki, intonasiya konturunu xarakterizə etmək üçün tək-cə intensivliyin sözdən sözə, saitdən saitə hərəkəti yetərli deyil, həm də saitin daxilində intensivliyin hərəkət traektoriyasını mütləq nəzərə almaq lazımdır (bax: ossilloqramlar 3.1, 3.2, intonoqramlar 3.1, 3.2).

/Mother loves daughter// cümləsində maksimum intensivlik /mother/ sözündə qeydə alınmışdır 90 db. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində cümlənin ortasında reallaşan /mother/ sözündə maksimum intensivlik 86 db bərabərdir. /That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə maksimum intensivlik 74 db-dir. Hər üç cümlədə sonda intensivlik zəifləyir. Birinci cümlədə bu qiymət 68 db, ikinci cümlədə 65 db, üçüncü cümlədə 63 db-dir (bax: qrafik 3.7, ossilloqramlar 3.16, 3.17, intonoqramlar 3.16, 3.17).

Qrafik 3.7

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter//
və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrinin intensivlik
qiymətləri

_____ /Mother loves daughter//

----- /This is a mother who loves her daughter//

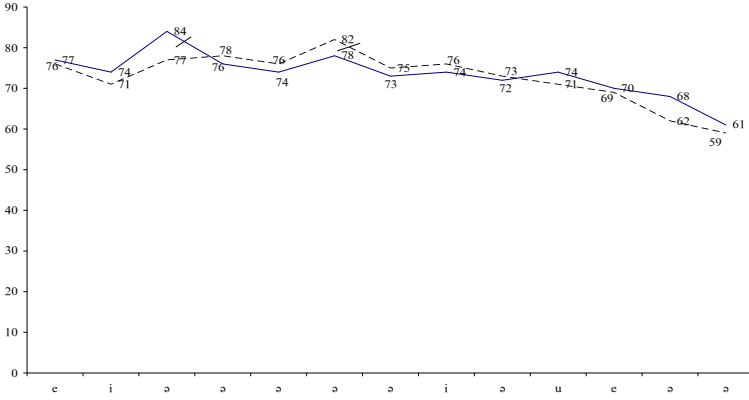
- . - . - . - . - . /That is a daughter who loves her mother//

/John likes Mary// cümləsində maksimum intensivlik /likes/ sözündə qeydə alınmışdır 85 db. /John is liked by Mary// cümləsində intensivlik zirvəsi /liked/ sözündə qeydə alınmışdır 82 db. Cümlələrdə intensivlik sonda zəifləyir 73 db : 69 db (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6, intonoqramlar 3.5, 3.6).

/Get, Mirzə/, Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində məlumat mərkəzinin cümlə strukturunda yerini dəyişməsi intensivlik göstəricilərinə də təsir edir. Birinci cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində maksimum intensivlik /Mirzə/ sözünə aiddir 84 db. İkinci cümlədə yüksək intensivlik /Səməndər/ sözündə özünü büruzə verir 82 db. Cümlənin hər iki sintaqmatik üzvlənməsində intensivlik zirvəsi məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözə düşür. Birinci cümlədə intensivlik 84 : 68 db, ikinci cümlədə 82 : 65 db nisbətindədir. Hər iki variantda intensivlik sona doğru zəifləyir: 1-ci variantda 61 db, 2-ci variantda 59 db-dir (bax: qr. 3.8, ossilloqramlar 3.23, 3.24, intonoqramlar 3.23, 3.24).

Qrafik 3.8

/Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ cümlələrinin intensivlik qiymətləri

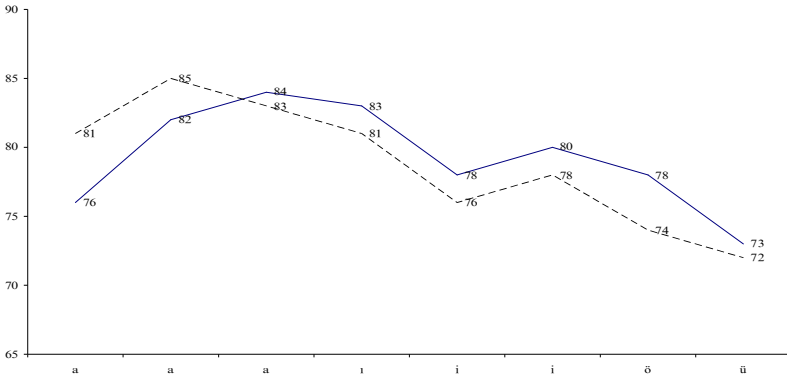
_____ /Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək//

----- /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək//

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi intensivliyin də qiymətləri fərqlidir. Təhlil olunan cümlədə alt qatdakı implicit mənanın çatdırmaq məqsədindən asılı olaraq intensivlik də fərqli göstəricidir.

Qrafik 3.9

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində intensivlik qiymətləri

_____ Ağamalı kimi/ bölün//

----- /Ağa malı kimi/ bölün//

Birinci variantda intensivlik /Ağamalı kimi/ birləşməsinin sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 83 db. İkinci cümlədə isə yüksək intensivlik /ağa/ sözünün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 85 db. Cümlənin hər iki variantında zəif intensivlik sonda qeydə alınmışdır 70:68 db. Sintaqmatik üzvlənmə cümlənin intonasiya konturunda da öz əksini tapır. Lakin qeyd etməliyik ki, cümlənin sintaqmatik üzvlənməsindən asılı olmayaraq hər iki variantda maksimum tələffüz tempi başlanğıc, zəifləmələr isə terminal sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır (bax: qrafik 3.9, ossilloqramlar 3.33, 3.34, intonoqramlar 3.33, 3.34).

Ekspəriməntin nəticələrinə əsasən demək olarki, sintaqmların əvvəlində danışıq tempinin artması proqrediyent sintaqmlar üçün səciyyəvi əlamətdir. Cümlələrin sonunda reallaşan sintaqmlarda danışıq tempinin ləngiməsi terminal sintaqmlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bir, o cümlədə iki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin çap edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və ingilis dillərinin sintaktik səviyyələrində oxşarlıq və fərqlər haqqında / Dilçiliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq Elmi Konframsın materialları. II hissə, Bakı: 2007, ADU, s. 286-289

2. Sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanları // Azərbaycan da xarici dillər, Bakı: 2007, № 3, s.44-48

3. Müasir dilçilikdə transformasiya təhlili metodları // Elmi xəbərlər, Bakı: ADU, 2007, № 4, s.90-97

4. О некоторых расхождении на синтаксическом уровне азербайджанского и английского языков // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур. Состояние и перспективы. Часть 1, Минск: 2008, с. 67-71

5. Sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanları / Aspirantların və Gənc Tədqiqatçıların XII Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, 2008, s. 256-257

6. Müasir ingilis dilində passiv konstruksiyaların bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2009, №3, s.34-37

7. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların semantikasi // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 302-305

8. Dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturu haqqında // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2014, № 3, s.118-121

9. Cümlə sintaktik konstruksiya kimi // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil. 2016, № 6, s.205-209

10. Sintaktik konstruksiyaların ambiqyutivliyi // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU, 2016, № 2 (98). s. 154-155

11. About the different kinds of meanings of a sentence. Theory and Practice in Language studies. Academy Publication. London, UK, 2016, №9 www.academypublication.com

ПОЛИСЕМИЯ СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ТРАНСФОРМАЦИИ

Резюме

Во *введении* обосновывается актуальность диссертационного исследования, определяется предмет, объект, цель и задачи, методы исследования, научная новизна и значимость полученных результатов, формулируются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации *“Понятие синтаксическая конструкция”* содержит экскурс в историю вопроса, а также обзор современных теоретических взглядов ведущих лингвистов в области исследуемой проблемы. В этой главе говорится об основных свойствах синтаксических конструкций, их аспектах и членениях, включая возможности их трансформации в азербайджанском языке. Более того, в данной главе научно-теоретическая литература, связанная с синонимией и полисемией сложно-синтаксических конструкций подвергается критическому анализу.

Во второй главе диссертации *“Трансформационные возможности синтаксических конструкций в английском и азербайджанском языках”* рассматриваются понятие трансформации, а также применение и роль трансформационного метода в раскрытии полисемии сложных синтаксических конструкций в изучаемых языках.

Третья глава работы *“Семантика синтаксических конструкций в английском и азербайджанском языках и их экспериментально-фонетический анализ”* посвящена изучению семантики синтаксических конструкций в изучаемых языках. В этой главе в результате проведенного экспериментально-фонетического анализа получены акустические показатели, которые дают весомые сведения о роли интонации в уточнении многозначности синтаксических конструкций.

В *заключении* подводятся итоги и формулируются основные выводы исследования.

POLIYSEMY OF COMPLEX SYNTACTIC CONSTRUCTIONS
AND THE POSSIBILITY OF THEIR TRANSFORMATION
IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

Introduction substantiates the choice and urgency of the theme, determines the aim and objectives, methods of investigation, comprises its scientific novelty, theoretical and practical significance, as well as the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

In *chapter I* called “*Concept of syntactic construction*” the main features of the constructions, their aspects and division, including the transformation possibilities of syntactic constructions in the Azerbaijani language are presented. The history of study of problems of syntactic constructions and scientific-theoretical literature of the latest period associated with synonymy and polysemy of the complex syntactic constructions are subject to critical analysis.

Chapter II of the thesis is titled “*The transformational possibilities of syntactic constructions in the English and Azerbaijani Languages*”. Here the author of the thesis deals with the concept of transformation and its application, role of method of transformation in the revelation of the meaning.

Chapter III called “*Semantics of syntactic constructions in the English and Azerbaijani languages and their experimental-phonetic analysis*” includes the semantic study of syntactic constructions in the English and Azerbaijani languages and experimental-phonetic analysis of the polysemy of syntactic constructions in the given languages. In the compared languages, the marks of the frequency of the main tone are higher in the words containing the core of the information than the marks of the frequency of tone observed in the other syllables of the same constructions.

The *conclusion* summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 20.09.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ХАЯЛА ШАХВЕРДИ ГЫЗЫ АЛИЕВА

ПОЛИСЕМΙΑ СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ТРАНСФОРМАЦИИ

5714.01 – Сравнительное-историческое и сравнительно
типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016